

استفاده از سلول‌های جنسی متوفی (کتاب)

نویسنده خلاصه: هادی صادقی
نویسنده کتاب: فرزانه علی‌مددی

چکیده

استفاده از سلول‌های جنسی متوفی، کتابی در حوزه فقه پزشکی، نوشته فرزانه علی‌مددی است. نویسنده مباحث کتاب را در سه بخش تنظیم کرده، به بررسی مسائل نوپدید مرتبط با تلقیح مصنوعی، نسب، شبیه‌سازی انسان و موضوعات وابسته می‌پردازد.

نویسنده فرزند آزمایشگاهی را از نظر فقهی و حقوقی، فرزندی مشروع تلقی می‌کند و صاحب اسپرم را پدر، و صاحب تخمک را مادر انسان به‌وجودآمده از تلقیح مصنوعی می‌داند. علی‌مددی استدلال‌های فقهی مخالف نسب در مواردی مانند زنا را نقد می‌کند و معتقد است نسب در این موارد منتفی نیست و فقط توارث رد می‌شود.

علی‌مددی شبیه‌سازی انسان را به حکم اولی جایز می‌داند، اما معتقد است، در حال حاضر با توجه به پیامدهای منفی و مخالفت آن با نظم عمومی، به حکم ثانوی جایز نیست. به باور او، ممکن است با پیشرفت علم این ممنوعیت برداشته شود، ولی برای حفظ نظام خانواده، باید شبیه‌سازی را تنها در موارد ضرورت ناباروری انجام داد.

معرفی اجمالی و انتقادی کتاب

استفاده از سلول‌های جنسی متوفی، کتابی در حوزه فقه پزشکی، به قلم فرزانه علی‌مددی است که در موضوع تلقیح مصنوعی به رشته تحریر درآمده است. انتشارات نارین رسانه برای نخستین بار این اثر را در سال ۱۳۹۶ ش در ۱۵۱ صفحه منتشر کرده است.

ساختار کتاب

نویسنده مباحث کتاب را در سه بخش اصلی تنظیم کرده است. وی در بخش نخست، در دو فصل، مفاهیمی چون حقوق، نسب، فرزند، و برخی اصطلاحات علمی مانند گامیت و سلول را تعریف کرده (ص ۱۰-۲۳)، فرزند را از نظر حقوقی به دو قسم مشروع و ولدالزنا تقسیم می‌کند. به نظر او، فرزند آزمایشگاهی فرزند مشروع و قانونی است، نه ولدالزنا (ص ۲۶-۲۹). علی‌مددی در ادامه روش‌های مختلف تلقیح مصنوعی را توضیح داده است (ص ۲۳-۲۶). بخش دوم کتاب به مباحث حقوقی و فقهی استفاده از سلول‌های جنسی، و فصل سوم به آثار حقوقی شبیه‌سازی اختصاص دارد.

غفلت از موضوع اصلی کتاب

کتاب ویراستاری ادبی نشده است. رعایت‌نشدن دستور زبان فارسی معیار، خوانش جملات و حتی فهم برخی عبارت‌ها را دشوار کرده است. اگرچه موضوع اصلی کتاب، بررسی استفاده از سلول‌های جنسی متوفی است، اما در بخش سوم کتاب، استفاده از سلول‌های غیرجنسی (شبیه‌سازی انسان) بررسی شده و موضوع اصلی کتاب (سلول‌های جنسی متوفی) در هیچ‌یک از بخش‌های کتاب مورد بحث قرار نگرفته است.

کتاب فاقد ساختار مناسب و منسجم است؛ مثلاً اگرچه بخش دوم به مباحث حقوقی و فقهی سلول‌های جنسی، و بخش سوم به مباحث شبیه‌سازی اختصاص یافته، اما نویسندگان در موضعی از بخش دوم (نگاه کنید به: ص ۷۰-۸۷) مسائل مربوط به شبیه‌سازی را بررسی کرده است.

جریان نسب در تلقیح مصنوعی
نویسندگان در بخش دوم کتاب، نسب انسان به‌وجودآمده از تلقیح مصنوعی را بررسی می‌کند. مؤلف، نسب را فاقد حقیقت شرعی، و معنای عرفی آن را مورد پذیرش شارع می‌داند. به گفته وی، از نظر عرفی منشأ انتساب طفل به پدر اسپرم، و صاحب اسپرم پدر طفل است (ص ۴۰). او در مورد مادر انسان به‌وجودآمده از تلقیح مصنوعی، چهار دیدگاه را بررسی کرده، دیدگاه نخست را برگزیده است: ۱. مادر بودن صاحب تخمک، ۲. مادر بودن صاحب رحم، ۳. مادر بودن صاحب تخمک و صاحب رحم هر دو، ۴. مادر نبودن هیچ‌یک از صاحب رحم و صاحب تخمک (بی‌مادر بودن طفل) (ص ۴۱-۴۳).

به گزارش علی‌مددی، مشهور فقیهان ملاک مشروعیت نسب را همان معیار عرفی -یعنی پیدایش طفل از نطفه زن و مرد- می‌دانند و تنها زنا را استثنا کرده‌اند. از نظر ایشان، نکاح صحیح و وطی به شبهه دو مصداق اصلی مشروعیت نسب هستند، اما مشروعیت نسب در این دو مورد خلاصه نمی‌شود. در مقابل دیدگاه مشهور، فقیهانی چون ابن‌ادریس، صاحب جواهر و سید محسن حکیم، نسب مشروع را تنها مربوط به نکاح صحیح و وطی به شبهه می‌دانند. بر اساس دیدگاه غیرمشهور، رساندن نطفه مرد بیگانه به رحم زن بیگانه، عملی حرام و نامشروع است و مانع تحقق نسب می‌شود. برای این دیدگاه به حدیث معروف «الولد للفراش و للعاهر الحجر» استدلال شده، که با استناد به حصر موجود در روایت، تنها در مواردی که فراش شرعی وجود داشته باشد، نسب مشروعیت می‌یابد. نویسندگان با رد این استدلال، معتقد است، اماره فراش تنها مربوط به مواردی است که شرایط آن فراهم باشد، اما در مواردی که یقیناً فراشی نیست (باروری مصنوعی)، اماره فراش بر نفی یا اثبات نسب، دلالتی ندارد (ص ۴۳-۵۱).

نویسندگان بیان می‌کنند که بر اساس نظر مشهور، اماره فراش تنها در حکم ظاهری کاربرد دارد و دامنه آن محدود به مواردی است که تکوین طفل از نطفه شوهر مشکوک باشد، که در این حالت، طبق این اماره، طفل به شوهر منسوب می‌شود. بنابراین، در مواردی که انتساب نطفه به زانی یقینی باشد، اماره کاربرد ندارد و در نسبت‌دادن یا نسبت‌ندادن به زانی بی‌تأثیر است (ص ۵۶). از این‌رو علی‌مددی معتقد است، نسب بین طفل زنازاده و والدینش منتفی نیست، و حتی مطابق نظر برخی فقیهان که نسب ناشی از تلقیح مصنوعی را به زنا ملحق کرده‌اند، باز هم انتساب وجود دارد (ص ۶۱-۶۲). به گزارش نویسندگان، برای منتفی‌دانستن نسب ناشی از زنا، به روایات، اجماع و اماره فراش استدلال شده است. مؤلف با رد این دلایل، اجماع را اجماع مدرکی و مدرک آن را حدیث اماره فراش می‌داند. وی معتقد است، اماره فراش تنها در موارد شک کاربرد دارد و در مواردی که شک نباشد، قابل استفاده نیست. نویسندگان در مجموع چنین نتیجه می‌گیرند که از نظر شرعی، حتی در زنا، مسئله نسب منتفی نیست و تنها مسئله توارث نفی شده است (ص ۶۴-۶۹).

محرمیت طفل شبیه‌سازی‌شده به اقربای صاحب اسپرم و صاحب تخمک برخی فقیهان قرابت فرزند شبیه‌سازی‌شده با سلول غیرجنسی را مشروع، یا شبهه یا همان قرابت نسبی تلقی کرده‌اند (ص ۷۴). برخی دیگر همچون ناصر مکارم شیرازی، قرابت این طفل را قرابت رضاعی (ص ۷۶) و عده‌ای دیگر نیز شبیه‌سازی را نامشروع دانسته، آن را به زنا ملحق کرده‌اند (ص ۸۳). به گزارش علی‌مددی، بر اساس ماده ۱۰۴۷ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران، حتی اگر طفل شبیه‌سازی‌شده، نامشروع تلقی شود، باز هم بین طفل و اقربا پدر و مادر ارتباط محرمیت وجود دارد. نویسنده این قانون را موافق رعایت احتیاط و اهتمام شارع در امور ناموسی می‌داند (ص ۸۴). مباحث مربوط به نام‌خانوادگی (ص ۸۴-۸۷) و تابعیت طفل شبیه‌سازی‌شده (ص ۷۰-۷۹) از دیگر مسائلی است که در بخش دوم بررسی شده است.

شبیه‌سازی از منظر فقه و حقوق نگارنده در بخش سوم کتاب، مباحث فقهی و حقوقی شبیه‌سازی را بررسی کرده است.

جواز بیع اعضا و اجاره رحم علی‌مددی قرارداد شبیه‌سازی را عقد لازم معرفی می‌کند (ص ۱۰۸). به باور وی، اگرچه در عقود لازم فوت طرفین عقد در بطلان عقود مؤثر نیست، اما در عقد شبیه‌سازی با فوت یکی از طرفین، امکان برداشت سلول زنده غیرجنسی منتفی شده، قرارداد منفسخ می‌شود (ص ۱۰۸-۱۰۹).

تعهدات حقوقی طرفین قرارداد شبیه‌سازی (ص ۱۲۰-۱۳۲)، اجاره رحم و بیع عضو بدن از مباحث دیگری است که علی‌مددی در قرارداد شبیه‌سازی بررسی می‌کند. به نظر فقیهانی چون سیدعلی حسینی خامنه‌ای و محمد فاضل لنکرانی، خرید و فروش اعضای بدن انسان، در صورتی که ضرر قابل توجهی به فروشنده نداشته باشد، جایز و در مواردی (در صورتی که حفظ جان منوط به آن باشد) واجب است (ص ۹۸-۹۹). مؤلف اجاره رحم را مسئله مورد اختلاف فقها قلمداد می‌کند. برخی فقیهان با استناد به این دلایل اجاره رحم را حرام می‌دانند:

اختلاط انساب؛ هر آنچه موجب اختلاط انساب شود، حرام است. این در حالی است که با تغییر رحم، تشخیص مادر با ابهام مواجه می‌شود. کشف عورت غیرضروری؛ انتقال نطفه به رحم جانشین، که نیازی به مادرشدن ندارد، توجیه‌پذیر نیست.

لزوم حفظ احتیاط درباره فرج؛ در آیاتی از قرآن (مانند آیه ۵ و ۶ سوره مؤمنون) به زنان دستور داده شده، فرج خود را حفظ کنند و تلقیح مصنوعی یکی از مصادیق آن است. پیامدهای زیان‌بار شبیه‌سازی در آینده.

به گزارش نویسنده، سید علی سیستانی، محمد فاضل لنکرانی و سید روح‌الله موسوی خمینی از طرفداران حرمت اجاره رحم هستند. در مقابل، فقیهان دیگری چون سید علی خامنه‌ای، یوسف صانعی، لطف‌الله صافی گلپایگانی و ناصر مکارم شیرازی، اجاره رحم را جایز دانسته‌اند. نویسنده نیز با استناد به اصالة الاباحه و صادق‌نبودن هیچ‌یک از عناوین حرام بر شبیه‌سازی، این عمل را جایز دانسته است (ص ۱۰۰-۱۰۳).

عدم جواز شبیه‌سازی به عنوان ثانوی
مؤلف معتقد است، شبیه‌سازی به عنوان اولی هیچ ممنوعیتی ندارد، اما در صورتی که
مشمول بر عمل حرامی شود، به عنوان ثانوی ممنوع خواهد بود (ص ۱۱۰-۱۱۱). از آنجا که
نگارنده شبیه‌سازی را در دوران معاصر، موجب نقصان کودکان متولدشده می‌داند، آن را
ناقض نظم عمومی و ممنوع برمی‌شمارد. او معتقد است، با پیشرفت علم، این ممنوعیت
برداشته خواهد شد (ص ۱۱۳). همچنین به نظر علی‌مددی، برای حفظ نظام خانواده،
شبیه‌سازی تنها باید در موارد خاصی که امکان فرزندآوری وجود ندارد، مورد استفاده قرار
گیرد (ص ۱۳۳). علی‌مددی در ادامه ایرادات اخلاقی و حقوقی شبیه‌سازی را بررسی کرده
است (ص ۱۳۵-۱۴۴).

